

Ə.HAQVERDİYEVİN “PƏRİ CADU”ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycan dramaturgiyasında özünəməxsus yer tutan dəyərli yazıçılarımızdan biridir. Onun yaradıcılığında “Pəri cadu” əsəri xüsusilə seçilir. İstər dil-üslub xüsusiyyətləri, istər obrazlar aləmi, istərsə də sujet xətti etibarilə böyük maraq doğuran bu əsər haqqında çoxsaylı fikirlər səslənmişdir. Ə.Haqverdiyevin heç bir əsərinə “Pəri cadu” da olduğu qədər fikirlər söylənilməmişdir. Mövzusu və sujeti xalq yaradıcılığından alınmış bu əsərin əsas qayəsi belədir: “Hər kəsin öz əlinin əməli onun müqəddəratını təmin edir”.

Ə.Haqverdiyevin həyat yoldaşı Tükəzban iti hafizəyə malik bir qadın idi. O uşaq vaxtlarından nənəsindən eşitdiyi yadında qalan nağılları Haqverdiyevə danışdı. Əbdürrəhim bəy böyük maraqla bu nağıllara qulaq asır, onları ayrıca bir dəftərə səliqə ilə yazırdı. Tükəzbanın söylədiyi “Qızıl don” adlı nağıl yazığının marağını daha çox cəlb edir. Nağılın qəhrəmanı oduncu Qurban idi. Bu nağıldakı fikirlər Peterburqda olduğu vaxt qoca bir inqilabçının ona etdiyi ağıllı nəsihətlərlə səsləşirdi. Məhz “Pəri cadu” əsərini yazarkən yazıçıya bunların böyük təsiri olmuşdur.

“Pəri cadu” əsəri ilə bağlı K.Məmmədov “Ə.Haqverdiyev”, N.Xəlilov “Xalq təfəkkürü və sənətkar qüdrəti”, T.Mütəllibov “Ə.Haqverdiyevin poetikası”adlı tədqiqat əsərlərində dəyərli fikirlər söyləmişlər.

“Mövzusu və sujeti xalq yaradıcılığından alınmış “Pəri cadu” pyesində əsasən ailə-məişət məsələsi həll edilir. Əsasən məişət səhnələri üstünlük təşkil etsə də, əsərdə simvolizm təsirləri də vardır”(2,s.40). N.Xəlilovun bu fikri, həqiqətən də özünü doğruldur.

Əgər “Pəri cadu” ya qədər yazdığı pyeslərdə yazıçı yoxsullara az yer verirdisə, bu əsərdə yoxsul sinfin nümayəndələri əsas yer tutur. Pyesdə üç təbəqənin: yoxsulların (Qurban, Səlimə, Niyaz, Əmrah, Sayad), ortababların (Pəri, Rəhim)və mülkədarların(Hafizə xanım) həyatı , ailə münasibətləri təsvir edilmişdir(2,s. 40).

Əsərdə qadın obrazları xüsusilə böyük maraq doğurur. Pəri cadu, Şamama cadu, Hafizə xanım,Səlimə kimi obrazlar öz xarakter xüsusiyyətləri, müxtəlif situasiyalardakı davranışları ilə diqqət çəkirlər. Haqverdiyev bu obrazların hər birini özünəməxsus ustalıqla işləmiş, təkrarsız bir əsər yaratmışdır.

Açmasın çiçəklər,gülməsin güllər,
Ötüşməsin şirin dilli bülbüllər,
Dərdim çoxdur ellər, ellər, ay ellər!
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlaram...

Ölməz sənətkarımız H.Cavidin qələminə məxsus bu misralar kədərli, bədbəxt bir qadının halını ifadə etmək üçün çox uyğundur. Xoşbəxt insanlar ətrafına daim müsbət enerji ötürər, bədbəxt insanlar isə ətrafındakıların da özləri kimi olmasını istəyər. Elə “Pəri cadu” əsərindəki Pəri obrazı da belə insanlardandır. Həyat yoldaşı əlindən alınmaqla yanaşı illərdir yaşadığı evindən , böyütdüyü çiçəklərindən məhrum edilən Pəri özünü çox bədbəxt hesab edir. Göz yaşları axıdır, ah fəqan edir. Dərvişin məsləhətlərinə məhəl qoymur. Səbr etməyi, Allaha pənah aparmağı, dua etməyi deyil, intiqam almağı, şeytana qulluq etməyi seçir. “İntiqam səfərinə çıxacaqsansa,özün üçün də bir məzar qaz”. Konfutsi tərəfindən söylənilmiş bu fikirdə böyük həqiqət var. Pəri intiqam yolunu seçərək ətrafındakılarla yanaşı özünə də böyük zərər vurur və sonu məzar olur.

İnsana əzəldən bəri düşmənçilik edən şeytan hər vasitə ilə onu çətinliklərlə üz-üzə qoyur. Elə “ Pəri cadu” dakı İblisin timsalında da biz bunun şahidi oluruq. Qulağına qisas sədası gələn İblis buna çox şad olur. Elə onun öz sözlərini nümunə göstərərək fikrimizi əsaslandırma bilərik. “Hirs,

tamah, övrət gözəlliyi, dünya malitək mənim əlimdə aləti-cazibə var ki, onların müqabilində dağlar, daşlar belə dayanmaz”(1, s.111). Əfsuslar olsun ki, insan İblisin bəhs etdiyi bu məfhumlara meyilli olur və nəfsinə tab gətirə bilməyib İblisə uyaraq özünü məhv edir.

Qurbanın eşqi Pərinin daşa dönmüş ürəyini yumşaldır. İntiqam eşqi ilə alışıb yanan Pərinin tək istəyi Qurbana qovuşmaq olur. Qulluğunda olan əcinnələrə Qurbana əziyyət olmasın deyər hazır odun yığdırır. Şamama caduya əmr edir ki, necə olursa olsun Qurbanı ona gətirsin, ancaq Qurbana əziyyət verməsin. Qurbana qovuşduqdan sonra onun əziyyətlər gördüyünü eşidən Pəri İblisin xəbərdarlığını unudaraq Şamama caduyla pis rəftar edir. Şamama cadunun qisası isə Pəriyə canı bahasına başa gəlir. Pərinin ölümünə səbəb onun nəfsinə qalib gələ bilməməsi, İblisə məxsus hirs, gözəllik, tamah və s. məfhumları üstün tutması olur. Pərinin başlıca səhvi mübarizəsini düzgün aparmamağı olur. Pəri bu yola çıxarkən onun bir şüarı var idi: İntiqam! Çətin vəziyyətdə olan Pəriyə ilk təklif Dərvişdən gəlir, lakin Pəri yanlış yola yönəlir, İblisə uyur. Özü kimi qadınlarla birləşib yararlı bir iş görmək əvəzinə öz şəxsi maraqları nəminə kiminsə ailəsini dağıtmaqdan belə çəkinmir. Əsərin əvvəlində Pərinin dərini dinləyib ona məsləhət verən Dərviş “Güllər solar, bağça məhv olar. Hərgah ürəyini güldən üzüb Allaha bağlarsan, əbədi bir gülüstana müvəffəq olarsan. Fikir et qızım. Səbr et, səbr et, səbr, səbr, səbr...”(1, s.110). - deyir. Ancaq Pəri əbədi bir gülüstani deyil, cəhənnəmi seçir, səbr etmək əvəzinə qisas almağı seçir.

“Pəri Cadu” əsərində Pəridə intiqam hissi o qədər güclüdür ki, o nəinki təkcə öz ərindən, ümumiyyətlə bütün kişi tayfasından intiqam almaq istəyir. O qisas almaq üçün iblisi, cini, şeytanı köməyə çağırır: “Zülm asimana bülənd olan yerdə səbr etmək olmaz. Gərək cəmi yerlərin – göylərin bəlalalarını köməyə çağırıb, onlar ilə əl-ələ verib gərək nəinki öz ərimdən, bəlkə cəmi bivəfa kişi tayfasından qisas alam...”(1, s.110).

Nizami Xəlilov “Xalq təfəkkürü, sənətkar qüdrəti” adlı tədqiqat işində “Pəri Cadu” əsərində “Avesta”nın müəyyən izlərinin olduğunu söyləmiş, konkret dəlillərlə bunu təsdiqləmişdir. Müəllif başlıca olaraq yaxınlığı xeyir və şərin mübarizəsində göstərmişdir. Daha sonra əsərdəki Pəri obrazı ilə “Avesta”dakı Payrikanın yaxınlığından onlar arasında müəyyən oxşarlıqların olmasından söz açmışdır. Müəllif qeyd edir ki, “Avesta”da Payrika gözəllik ilahəsi kimi təsvir edilir. Lakin guya o insanları yoldan çıxararaq bədxah Əhrimənə kömək edirmiş. “Göründüyü kimi, Pəri ilə Payrikanın adlarında olduğu kimi fikirlərində, əməllərində də müəyyən oxşarlıqlar vardır”(2, s.66). Doğrudan da, bu bənzətmə olduqca maraqlıdır. Pərinin şərə uyaraq Qurbanı yoldan çıxarması, Payrikanın Əhrimənlə əlbir olub insanları yoldan çıxarması ilə əlaqələndirilmişdir.

Daha sonra müəllif qeyd edir ki, “Pəri” sözünün lüğəti mənası gözəllik olsa da “pəri” əslində sehrkar, cadugər, əfsunçu, cin, şeytan, əcinnə deməkdir. Yazılı ədəbiyyatda da çox vaxt “pəri”nin mənfi tip kimi təsvir olunmasını qeyd edərək bu əsərlə yanaşı C.Cabbarlının “Solğun çiçəklər” əsərindəki Pəri obrazını nümunə göstərir. Hansı ki Bəhramla Saranın məhəbbətini puç etmiş, onları fəlakətlərə düşər etmişdir.

“Pəri Cadu” əsərindəki qadın obrazlarından biri də Şamama Cadudur. Bu qarı İblisin Pəriyə “hədiyyə”sidir. Əcinnələrlə birlikdə Pəriyə xidmət edən bu qarı Pərinin hər bir istəyini həyata keçirir, onun qulluğunda dayanırlar. Şərin təmsilçisi olan bu qarı özünü Zərnigar kimi təqdim edərək çox evləri viran qoyur, qan tökdürür. Bu qarının sözlərinə uyan, nəfsinin qurbanı olan şəxslərin sonu heç də ürəkaçan olmur. Öz əlində olanlarla yetinməyib daha çoxun istəyən, nəfsi ağına üstün gələn bu şəxslər sonda ölümə məhkum olurlar. Hafizə xanım və Qurbanın evinə girərək şirin dilini işə salan, onların ağılı qarışdıran, ruhunu zəhərləyən bu qarı öz məqsədinə çatır. Onlar şərə uyaraq şeytanın vəsvəələrini dinləyir və onun dediklərini edərək uçuruma sürüklənirlər. Şamama cadu Azərbaycan nağıllarının çoxunda rast gəldiyimiz küpəgirən qarı obrazını xatırladır. N.Xəlilov da öz tədqiqat işində onların oxşarlığından söz açmışdır. Onun gördüyü işlərin nağıllarımızdakı küpəgirən qarıların işindən heç də geri qalmadığını qeyd edən müəllif Şamama cadunu kiçik cinsli iblis adlandırmışdır.

Şamama cadu nəfsin özü, onun göstəricisidir. Allahın Quranda insan haqqında verdiyi əhəmiyyətli məlumatlardan biri də onun nəfs sahibi olmasıdır. Nəfs insana müəyyən hərəkəti etdirir və hər hansı qərarı aldırır. Dünya malını üstün tutanlar, axirətini düşünməyənlər onun qurbanı olur və bəlalara düşər olurlar.

Xeyir və Şər əzəldən bəri bir-birinə qarşı duran qüvvələrdir. Bu qüvvələr daim bir-biri ilə mübarizə aparır. Onların bu mübarizəsi insanın daxilində baş verir. İnsan elə bir yaradılışdır ki, onların hansının qalib gələcəyi məhz onun əlindədir. Şərə uyan, nəfsi ilə bacara bilməyən insanlar Şəri qaldıraraq Xeyirə qarşı qoyur və nəticədə Xeyiri məğlub edirlər. Əksinə, Şərdən uzaq olan, Allahın buyurduqlarını icra edən insanlar isə Xeyiri qalib edirlər.

Əsərdəki qadın obrazlarından biri olan Hafizə xanımda Şamama cadunun felinə uyan, şirin sözlərə qanaraq onun dediklərini edən bir obrazdır. Qurbanı Şamama cadunun sayəsində ələ keçirən xanım onun əvvəlki həyat yoldaşına əl atmasını-pul göndərməsini eşidərək çox qəzəblənir. Qurbana etdiklərini onun başına qaxaraq peşimanlığını bildirir. Aralarındakı münaqişə zəminində Hafizə xanım Qurban tərəfindən öldürülür. Və budur nəfsinin, şər əməlin növbəti qurbanı da Hafizə xanım olur.

“Pəri Cadu” əsərində heç bir günahı olmayan, məsum qadın obrazı Səlimədir. Səlimə Qurbanın həyat yoldaşdır və ərinə, ailəsinə sadıq, əlindəkilərə qane olan bir qadındır. Tamah, nəfs kimi məfhumlar ondan kənardır. Övladı ilə məşğul olub, həyat yoldaşının yolunu gözləyən, onu rahat etmək üçün dəridən qabıqdan çıxan bu qadın gözəlliyi, dövləti, bəyliyi xoşbəxtlik hesab edən əri Qurbanın nəfsinin qurbanı olur. Qurbana görə Səlimə yaxşı qadın olsa da onun gözəlliyi yoxdur və bu da onun xoşbəxt olmağına maneçilik törədir. Qurban onu tərk edərək övladı ilə tək buraxır. Ac, susuz damın altında qalan qadın Hafizə xanımın evinə gələrək Qurbanın qarşısında ağlayır, dərini danışır. Biçarə qadın Hafizə xanım tərəfindən çölə atılır və zəhər vasitəsilə özünü və övladını öldürür.

“Pəri Cadu” da şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olan layla janrından istifadə olunmuşdur və təsadüfi deyil ki, bu nümunələr məhz Səlimə - dramın ən günahsız şəxsi tərəfindən səslənir. Laylalar şifahi xalq ədəbiyyatının lirik növünə daxil olan janrlardan biri olub anaların beşik başında körpələri uyutmaq üçün söylədiyi nümunələrdin. Səlimənin drama daxil olduğu andan etibarən müxtəlif situasiyalarda onun dilindən səslənən laylalarla rastlaşırıq. Laylanın səsləndiyi ilk epizod III məclisin əvvəlidir ki, qarşısındakı beşiyi yelləyərək ərinin yolunu gözləyən bir qadının dilindən söylenilir. Daha sonra yenə həmin məclisdə iki dəfə Səlimə tərəfindən səslənən layla Şamama cadu tərəfindən yoldan çıxarılarək evindən, ailəsindən qoparılıb aparılan Qurbanın bir anlıq ayağını saxlamasına və içinin titrəməsinə səbəb olsa da, şər onu üstələyir.

Sonuncu pərdədə üç dəfə layla nümunəsi ilə rastlaşırıq və bunlardan ikisi Səlimənin səsidir ki Qurbanın qulağına gəlir. Adətən yuxu gətirən layla Qurbanı sanki qəflətdən ayıldır. Eys-ışrətlə məşğul olan Pəri cadu ilə kef çəkən Qurban bir anlıq ayılır və nələr etdiyini fərqi nə varır. “Sən bir mən arsız, binamusa baxginən, gəlib burada kefə məşğul olmuşam, daha demirəm ki, üç qan tökmüşəm. Səlimə! Qədrini bilməmişəm, səsinə qurban olum ...” (1, s.142).

Ancaq, əfsus ki, artıq çox gec idi. Qurban bir anlıq ayılısada, şərin təmsilçiləri onu rahat buraxmır və əbədi yuxuya qərq edirlər. Sonuncu dəfə layla Şamama cadu tərəfindən əsərin sonunda səslənir. İnsanları yoldan çıxararaq, şərə sürükləyən, qan tökdürən bu qadın bundan ləzzət alır və istehza ilə səsləndirdiyi layla ilə dram tamamlanır. N. Xəlilov qeyd edir: “Bu layla həm də rəmzi mənə daşıyır. Qurbanı başa salır ki, sən qızılqul içində şirin yuxu tapmağın-əbədi rahatlığın ancaq və ancaq öz ailən, öz ocağıyla bağlıdır.” (2, s.43). Həqiqətən də, müəllifin bu fikri çox düzgündür və onun bu fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyil.

N.Xəlilov da “Xalq təfəkkürü, sənətkar qüdrəti” adlı tədqiqat işində “Pəri Cadu” əsərində layladan istifadə olunmasına, onun müxtəlif məqamlarda fərqli mənalar ifadə etməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. “Sənətkar eyni laylanı bir neçə dəfə işlətməklə müxtəlif lövhələr yaradır və hər dəfə layla səslənəndə oxucuya başqa cür təsir edir”(3, s.64).

Əsərdə diqqət çəkən məqamlardan biri də Pəri və Səlimənin eyni vəziyyətdə fərqli davranışları olur. Əsərin əvvəlində həyat yoldaşının xəyanəti ilə üz-üzə qalan Pəri intiqam yolunu seçir və bu yolda İblisdən kömək alır. Eyni bir situasiya qarşısında qalan Səlimə isə ona xəyanət edən həyat yoldaşından intiqam almağı deyil, özünü və körpəsini zəhərləyərək mübarizəni yarımçıq qoyub bu həyatı tərk etməyi seçir.

İnsan öz əməllərinin nəticəsini bu dünyada da görür. Əməlləri daim xəyanət üstündə qurulan insan şeytan təbiətlidir. Pəri cadunun məskunlaşdığı yer, mənə görə, cəhənnəmə aparan bir yoldur.

Ora gedib çıxan insanların geriye dönüşü yoxdur. Qurbanın Pəri ilə birlikdə oxuduğu misralar da, məncə, təsadüfi seçilməmişdir. “Öz məclisinə mənim kimiləri buraxma , çünki bir kədərli adam bütöv bir məclisi qəmləndirə bilər”. Zənnimcə, “məclis” dedikdə insanın qəlbi, “qəmli insan”dedikdə isə şər əməl nəzərdə tutulmuşdur.

“Pəri Cadu” əsəri ilə səsleşən, müəyyən oxşarlıqları ilə diqqətimi çəkən məşhur “Qərib cinlər diyarında” kinofilmi haqqında bəhs etmək istəyirəm. Hikmət Ziyanın ssenari müəllifi olduğu bu filmə əlindəkilərlə qane olmayan əlinin zəhməti ilə çörək qazanmağı buraxıb cinlər padşahına qulluq etmək üçün cinlər diyarına gedən Qəribin sərgüzəştlərindən danışılır. Var-dövlətə, gözəlliyə, rahat yaşayışa meyl edən Qərib mənə müəyyən qədər Qurbanı xatırladır. Necə ki, bu filmə Qəribi cinlər padşahı aldadıb yoldan çıxarır, eləcə də Şamama cadu Qurbanı aldadır. Qərib də Qurban kimi onu sevənləri-anasını, qardaşı Sahibi, sevgilisi Zərəngizi geridə qoyaraq, nəfsinin dediklərinə əməl edir. Qurban kimi Qərib də sonda peşman olur, ancaq Qərib daha şanslıdır, o yenidən öz yaşadığı yerə geri dönür və yaşayışına davam edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Haqverdiyev Əbdürrəhim bəy. Seçilmiş əsərləri.İki cildə. I cild.Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005, 500 s.
2. Xəlilov N. Xalq təfəkkürü, sənətkar qüdrəti. Bakı: “Elm və həyat”, 1996,136 s.
3. Məmmədov K . Ə.Haqverdiyev.Bakı: “Yazıçı”,1970, 196 s.

XÜLASƏ

Ə.Haqverdiyev yaradıcılığında mühüm yer tutan əsərlərdən biri “Pəri Cadu” əsəridir. Əsərdəki qadın obrazları fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Əsərdə,həmçinin, nəfs problemi də qabarıq şəkildə özünü əks etdirmişdir. İnsanın şərə meyl etməsi, nəfsinə yenilməsi, intiqam hissi ilə hər yola əl atması və s. öz əksini tapmışdır. Ədibin bu əsərdə irəli sürmək istədiyi əsas fikir budur ki, insan daim nəfsilə mübarizə aparıb, əlinin əməyinə bağlanmalıdır. Belə olan təqdirdə axtardığı məqsədə nail ola bilər.

Açar sözlər: qadın, səbr, hirs, tamah, intiqam

Rəyçi: dos. J.F.Hüseynova